

واکاوی اربعین حسینی؛ ترسیم تصویری فراگیر

محمدامین حاکمی^۱ | محمدصادق نصرت‌پناه^۲

چکیده

اربعین حماسه‌ای است که توسط محبان و مشتاقان امام حسین علیه‌السلام و در مواقع بسیاری، خارج از اراده‌ی بشری رقم می‌خورد، لکن نباید از ضرورت پرداختن به اقدامات کلان و اساسی غفلت داشت. در مدیریت خدمات به اربعین، نقایص مختلفی وجود دارد. برای مثال، دستگاه‌های مختلفی برای خدمات‌رسانی و تمشیت امور خود را مؤظف می‌دانند که آرایش سازمان‌ها و ادارات را پیچیده کرده است. یکی از نقایص سیاسی، نبود تصویری از اربعین است که جامع رویکردها و نظرات موجود در تشریح اربعین باشد. چنین تصویری در مواقع حساس و خطرگاه‌ها کاربرد دارد و ثمرات اربعین را دسترس‌پذیرتر می‌سازد. لذا، سؤال پژوهش حاضر آن است که «تصویر جامع از اربعین حسینی کدام است؟» لذا این پژوهش با روش تحلیل مضمون انجام شده است. طبق یافته‌های این پژوهش، از ۱۲۸ گزاره اولیه، ۱۰۶ مضمون به دست آمد و از آن میان، ۱۳ مفهوم استخراج شد. در نهایت نیز از میان مفاهیم، سه مقوله به دست آمد که عبارت است از «امت»، «یاری‌گر» و «ظهور حضرت حجت ارواحناقلام». نتیجه آن که اربعین امتی است که به نحوی روزافزون برای نصرت امام عصر عجل‌الله تعالی فرجه الشریف آمادگی هرچه بیشتری کسب می‌کند.

کلیدواژه‌ها: اربعین، تصویر، امت، نصرت، امام عصر ارواحناقلام

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰

مص: ۳۷-۱۱

شاپا چاپی: ۸۹۰۱-۲۹۸۰

الکترونیکی: ۱۶۸۵-۲۸۲۱

۱. دانشجوی دکتری، گرایش سیاست‌گذاری عمومی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام تهران، ایران
m.a.hakemi@isu.ac.ir

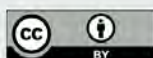
۲. استادیار، گروه سیاست‌گذاری و حکمرانی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام تهران، ایران

استناد: حاکمی، محمدامین؛ نصرت‌پناه، محمدصادق. واکاوی اربعین حسینی؛ ترسیم تصویری فراگیر؛ مطالعات میان‌رشته‌ای تمدنی

انقلاب اسلامی، ۴(۱۳)، ۳۷-۱۱. DOR: 20.1001.1.29808901.1404.4.13.1.3

© نویسنده‌گان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لایسنس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

حیات امت اسلام و سرزندگی هرچه بیشتر جوامع شیعی منشعب از جریان تاریخی حول اهل بیت علیهم السلام است. نمونه‌ی بارز این حیات تاریخی، ظهور اربعین در قالب یک پدیده‌ی معاصر است. گرچه ریشه‌ی این پدیده به همان سال ۶۱ هجری باز می‌گردد (محسنی ۱۴۰۱: ۱۷۸) و طی قرون بعد ادامه یافته است (طاووسی مسرور ۱۴۰۰)، لکن آخرین تولد این مراسم به بیش از دو دهه پیش باز می‌گردد؛ زمانی که حزب بعث عراق، به سرکردگی صدام سرنگون شد. اربعین ریشه در اعتقادات دیرینه‌ی شیعیان دارد و به همین دلیل، از زمانه‌ی خود فراتر بوده است. به همین دلیل، بسیاری از مباحث علمی نیز نمی‌توانند اربعین را به درستی درک یا توصیف کنند (قاسمی ۱۴۰۳). اربعین دارای گستره‌ی موضوعی وسیعی است و از امور زیرساختی همچون حمل و نقل، بهداشت، امور کنسولی، امور امنیتی تا افق‌های تمدنی و فراتمدنی همچون میل به اسلام‌خواهی، مقابله با خداگریزی سکولار، برپا کردن عمود تمدن اسلامی و زمینه‌سازی برای طلوع خورشید عظمی ولایت را در خود جای داده است (حاجی‌غلام سریزدی ۱۴۰۳: ۳۲۵) (تاج‌بخش و عباس‌پور ۱۴۰۱: ۲۴). لذا، گرچه تلاش‌های علمی فراوانی نسبت به اربعین انجام شده است (لبافی و صادق‌زاده ۱۴۰۳: ۲۵)، اما هنوز حتی نمی‌توان ادعا کرد که به درستی شناخته شده است، این در حالی است که جمعیت مشتاقان اربعین رد طی یک دهه اخیر روبه رشد بوده است و در آخرین اربعین به بیش از ۲۱ میلیون نفر رسیده است (خبرگزاری تسنیم ۱۴۰۳).

تعدد مسائل و چالش‌های پیش‌روی دولت در مواجهه با اربعین از سویی، و گستردگی مفاهیم اربعینی و پژوهش‌های حوزه اربعین از سوی دیگر باعث سردرگمی تصمیم‌گیران و عدم تعیین سیاست‌های واحد می‌شود. مضافاً که مقامات ارشد مرتبط با اربعین، همواره در گیر چالش‌های حوزه کاری تخصصی خود هستند. به عبارتی، مشغله‌ی مسئولین مانع از انتخاب راهبردهای مناسب و پیگیری ثمرده در خصوص اربعین می‌شود. به علاوه که غالب فعالیت‌های آماده‌سازی برای اربعین، در ایام نزدیک به ماه صفر آغاز می‌شود که عملاً با از دست دادن زمان مناسب برای اقدام روبه‌رو می‌شوند. در این بین، نهادهای دولتی باید هشدار عدم دخالت در سازوکارهای مردمی و اصیل اربعین را جدی بگیرند؛ امری که بر پیچیدگی حل مسائل اربعین خواهد افزود (مناقبی ۱۴۰۲: ۲۱-۳۰).

(پویافر و صالحی ۱۴۰۳: ۱۸۴) (هاشمی مقدم ۱۴۰۲: ۲۲۴). ابعادی که بیان شد، تنها گوشه‌ای از چالش‌های سیاست‌گذاران و مجریان حوزه اربعین است که مورد اشاره پژوهش‌های آسیب‌شناختی قرار گرفته و البته می‌توان نواقص بیشتری را در حوزه‌های ساختاری و سیاستی برشمرد. پاسخ به این چالش در گرو انجام پژوهش‌های ناظر به اجراست. می‌توان انتظار داشت طی سلسله تلاش‌های پژوهشی، مسائل ناظر به اجرا کاهش یابد. چالشی که پژوهش حاضر خود را در مواجهه با آن تعریف می‌کند، فقدان تصویری جامع و کلان از اربعین است که دربرگیرنده‌ی افق تمدنی اربعین بوده و همزمان، ظرفیت فراوری به منظور پاسخگویی به مسائل اربعین را دارا باشد؛ البته به طور کل، این آسیب دربرگیرنده‌ی سیاست‌گذاری فرهنگی است (مقتدایی و ازغندی ۱۳۹۵: ۱۹) (حاجیانی ۱۴۰۰: ۲۶). چرا که بسیاری از پژوهش‌های اربعین یا از امتیاز نگاه متعالی به اربعین بی‌بهره‌اند و یا با رسیدن به بن‌بست‌های عملیاتی‌سازی به کناری نهاده می‌شوند. بدین ترتیب، لزوم سامان‌دهی به اوضاع سیاستی اربعین، به وضوح به چشم می‌آید. تلاش پژوهش حاضر بر آن است تا به سؤال «تصویر جامع اربعین چیست؟» پاسخ دهد و گوشه‌ای از این مأموریت را محقق سازد. به منظور پاسخ به سوال پژوهش از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. در پایان پژوهش، تلاش خواهد شد تا با ارائه برخی پیشنهاد‌های عملیاتی، اهمیت آن‌ها را تکرار کرد. پژوهش حاضر متضمن نگاهی امت‌سازانه در راستای ظهور حضرت حجت ارواح‌افاده است؛ امری که آن را از سایر پژوهش‌های انجام‌شده حول اربعین متمایز می‌سازد. این در حالی است که تلاش‌های متعددی برای توصیف اربعین به عنوان امری تمدن‌ساز یا فرآیندی برای رسیدن به دوران ظهور انجام شده است، لکن به مؤلفه‌های امت‌سازی و ظهور اشاره‌ای نکرده‌اند.

مبانی نظری

۱. زیارت

زیارت بر گرفته از واژه «زور» و در معنی رو آوردن استعمال می‌شود. برخی نیز چنان گفته‌اند که به معنای میل به چیزی و روی گردانی از چیزی دیگر است (قرشی ۱۳۷۱: ۱۸۹). مقام و مرتبه زیارت ائمه تا حدی نزد شیعیان پر اهمیت است که علاوه بر تشرف به زیارت قبور ائمه، زیارت‌نامه‌های مأثوره و غیرمأثوره نیز گردآوری شده است. زیارت باعث تقویت عهد میان امام و

اولیانش می‌شود و بدین ترتیب، طلوع خورشید محبت را نزدیک می‌کند. «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ وَشِيعَتِهِ وَإِنْ مِنْ تَمَامِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ وَحُسْنِ الْأَدَاءِ زِيَارَةُ قُبُورِهِمْ» (کلینی ۱۳۶۵: ۵۶۷). زیارت آثار متعددی را در بردارد: برآورده شدن حوائج، مغفرت، فراوانی رزق، همجواری با پیامبر (جوادی آملی ۱۳۸۲: ۱۳۸). از دیگر آثار زیارت می‌توان به انس بیشتر و تقرب الی الله اشاره کرد. همان‌طور که در روایت آمده است که «قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا لِمَنْ زَارَ قَبْرَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ قَالَ: كَمَنْ زَارَ اللَّهَ فِي عَرْشِهِ» (کلینی ۱۳۶۵: ۵۸۵). اهمیت این مسئله برای علمای شیعه مانند شیخ مفید و یا شهید اول تا حدی بوده است که به گردآوری تمام احادیث مربوط به زیارت روی آورده‌اند و کتبی با نام «المزار» را تألیف کرده‌اند. دیگر کتب روایی شیعی مانند وسائل الشیعه نیز بابی مختص به «المزار» اختصاص داده شده است. لذا مشاهده می‌شود علاوه بر زیارتنامه اختصاصی که برای ائمه وجود دارد، زیاراتی همچون جامعه کبیره، امین الله، عالیہ المضامین و زیارت جامعه ائمه المومنین نیز به صورت عام برای زیارت تمام ائمه توصیه شده است. به طور کلی، بیش از ده زیارت جامعه نقل شده است.

۲. اربعین

هم‌اکنون، سالانه بالغ بر ۲۰ میلیون نفر که غالباً شیعیان عراقی‌اند، به زیارت اربعین امام حسین علیه‌السلام مشرف می‌شوند و اجتماعی عظیم را به پا می‌دارند. امامت همواره در محوریت اندیشه شیعی وجود داشته است (مهری و صادقی ۱۴۰۱: ۷۷). در این میان، دو اتفاق اصلی، تاریخ اعتقادی شیعه را ساخته است: وقایع سقیفه و عاشورا. مختصراً باید اشاره کرد که در هر دوی این وقایع، «امام» تنها مانده است. این واقعه، بزرگترین حزن تاریخی شیعه را می‌سازد و عزاداری‌های شیعیان، آن را زنده نگاه داشته است. در واقعه‌ی نخست، امیرالمومنین علی علیه‌السلام که خلیفه‌ی به حق پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و منصوب از سمت خداوند متعال بود، از این مقام الهی به کناری زده شد و دلیل اصلی آن، عدم وجود یاران وفادار بود.^۱ عزاداری در مصائب حضرت صدیقه طاهره سلام‌الله‌علیها باعث ارتقا فهم شیعه، نسبت به غربت امیرالمومنین علیه‌السلام شد. در واقعه‌ی عاشورا نیز پس از اعلام خلافت یزید به عنوان

۱ - نهج البلاغه، خطبه سوم (شقشقیه): «فَصَبَرْتُ وَفِي الْعَيْنِ قَذَى وَفِي الْخَلْقِ شَجَا، أَرَى تُرَائِي نَهْبًا»

نابودکننده‌ی اسلام، امام حسین علیه‌السلام دست به قیام علیه او و فتنه‌ی اموی زدند. در این جا نیز، گرچه پیروزی نهایی با حق بود، اما امام علیه‌السلام در برابر لشکر یزیدی تنها با ۷۲ یار به میدان آمد و در نهایت، به تنهایی در برابر سی هزار تن ایستاد و نهایتاً با آن مصائب به شهادت رسید. شیعیان آن چه را که از این دو واقعه در ذهن حفظ می‌کنند، مظلومیت و تنها ماندن این دو امام بزرگوار علیهما‌السلام است.^۱ ظهور حضرت حجت‌بن‌الحسن علیه‌السلام نیز، مضاف بر آن دو واقعه‌ی حزن‌انگیز، دلالتی تام بر مظلومیت و غربت اهل بیت علیهم‌السلام دارد. منطبق بر دستگاه فکری شیعه، از جمله عوامل طولانی شدن غیبت امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌الشریف، عبارت است از نبود یاوران و عدم همراهی از جانب شیعیان و مسلمین (بنی‌هاشمی ۱۳۸۸: ۱۰۵). لذا از مجموع این سه نقطه عطف فکری شیعیان، «غربت و تنهایی امام» کاملاً روشن است. با توجه به «مظلومیت و غربت امام معصوم علیه‌السلام» می‌توان به اهمیت فوق‌العاده‌ی اربعین نگریست. اربعین، نقطه‌ی بازگشتی است که به برکت خون ناب و پربرکت امام حسین علیه‌السلام ایجاد شده است.^۲ اربعین، لبیک به دعوت امام است که هرچند با حضور جسمانی همراه نشده، اما با نصرت قلبی و سمعی و بصری لبیک‌گویان همراه شده است.^۳ پس اربعین، فرصتی است که امام حسین علیه‌السلام در برابر تاریخ شیعه قرار داده است تا آنان دعوت امام را لبیک گویند و میثاق خود با ایشان را تجدید نموده (محدثی ۱۳۹۳: ۱۰۳)، نهایتاً بتوان، حزن‌های تاریخی شیعه را التیام بخشد (بیات و کرمی ۱۴۰۳: ۱۵۲).

پیشینه پژوهش

به منظور بررسی پیشینه پژوهش، محورهای مهم آثار پژوهشی اربعین مورد بررسی واقع شده است. آثاری که در خصوص اربعین نگارش یافته است گرچه بیش از ۱۰۰ اثر است، لکن از این میان، آثاری که ارتباط بیشتری با موضوع این پژوهش داشته‌اند، بررسی شده است.

۱ - زیارت عاشورای غیرمعروفه: «لَعَنَ اللَّهُ أُمَّةً خَذَلَتْكَ وَتَرَكْتَ نُصْرَتَكَ وَمَعُونَتَكَ»

۲ - زیارت اربعین «وَبَدَّلَ مُهْجَتَهُ فَيْكَ لَيْسَتْ نَقْدَ عِيَادِكَ مِنَ الْجَهَالَةِ وَخَيْرُهُ الضَّلَالَةُ».

۳ - زیارت مخصوصه امام حسین علیه‌السلام: «لَيْتَكَ دَاعِيَ اللَّهِ إِنْ كَانَ لَمْ يُجِبْكَ بِدَعَايِ عِنْدَ اسْتِغَاثَتِكَ وَ لِسَائِي عِنْدَ اسْتِصْرَاكِ فَقَدْ أَجَابَكَ قَلْبِي وَسَمْعِي وَبَصَرِي»

جدول ۱- پیشینه پژوهش

اثر	نویسنده	شرح مطالب
مقاله «شهر اربعین (مدینه الاربعین)؛ رهیافتی نو به مفاهیم آرمانشهر شیعی»	قندی و شکوری (۱۳۹۵)	اربعین را به عنوان شهری زنده و دارای طریق و مقصد می‌داند.
مقاله «تحلیلی بر تدوین الگوی سرمایه اجتماعی شهری بر مبنای جریان اربعین»	فرجی، ذوالفقارزاده کرمانی، باقری کاهکش (۱۳۹۶)	سرمایه‌ی اجتماعی اربعین را به تصویر می‌کشد.
مقاله «دستاوردهای اخلاقی پیاده روی اربعین (با رویکردی بر اخلاق حسینی)»	نجفی (۱۳۹۷)	رشد روحی و فکری مسلمین در اربعین را بررسی می‌کند.
مقاله «ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی»	غیاثی (۱۳۹۷)	نظامات اجتماعی، هویت و تاریخ اربعین را از منظر تمدنی بررسی کرده است.
مقاله «تحلیل فرهنگی اجتماعی الگوی زیارتی زیارت اربعین»	محمدی (۱۴۰۲)	زیارت اربعین را الگویی برای سفرهای زیارتی می‌داند.
مقاله «تحلیل مردم‌شناسانه پیاده‌روی اربعین با استفاده از نظریه آیین‌های گذار»	ماهر (۱۴۰۳)	آیین اربعین نوعی آیین گذار است که در آن حرکت از جبرهای ساختاری و سلسله‌مراتب و محدودیت‌ها آغاز شده و در آستانه‌ی قله‌های انسانیت و آزادگی قرار می‌گیرد.
مقاله «قدرت زمان مقدس مردم‌شناسی تفسیری از کنش‌های عراقیان در ایام مرتبط با عاشورا»	بیات و کرمی (۱۴۰۳)	مصائب عاشوراییان باعث ایجاد قدرتی فروخورده می‌شود که در اربعین، این قدرت نهفته، آزاد می‌شود و خیزش و جنبشی این‌چنینی پدید می‌آورد.
مقاله «امکان سنجی تبیین سازه انگارانه پدیده «پیاده روی اربعین» و لزوم بازاندیشی فرانظری/ نظری دانش روابط بین الملل در فهم جهان آینده»	حق‌گو (۱۴۰۲)	بارقه‌ای از عقل قدسی و عشق حقیقی در شخصیت ربانی امام حسین علیه‌السلام باور بخشی از زوار و خدام اربعینی است.

اثر	نویسنده	شرح مطالب
مقاله «زیارت، میانجی شهر و آرمانشهر تأملی در ظرفیت‌های پیاده‌روی اربعین برای ترسیم آرمانشهر»	قائم‌نیک (۱۴۰۲)	امام در محور مدینه فاضله است و زیارت، طریق رسیدن به امام. زیارت اربعین راه رسیدن به مدینه فاضله است.
مقاله «پیاده‌روی اربعین به مثابه یک رسانه برای جامعه تشیع»	ویسی، شاکری‌نژاد و البرزی (۱۴۰۳)	منسک پیاده‌روی اربعین را می‌توان رسانه‌ای برای جامعه شیعه دانست.
مقاله «پیاده روی اربعین و نمایش مینیمالی از زیست آرمانی شیعی، بیم‌ها و امیدها»	گروسی (۱۴۰۳)	پیاده‌روی اربعین آرمان‌ها و اتوپیای الهی شیعیان را به نحوی مینیمال به نمایش می‌گذارد. این آرمان الهی، همان ظهور است.

آن چه از آثار پژوهشی و تلاش‌های علمی در خصوص اربعین مورد بررسی و دقت قرار گرفت نشان می‌دهد که تاکنون موضوعات متنوعی زیر ذره‌بین پژوهشگران و علماء قرار گرفته است با این حال سؤالات بسیاری در خصوص اربعین وجود دارد. نوآوری پژوهش حاضر آن است که در تلاش است تا نگاهی جامع به اربعین را ارائه دهد تا به نحوی آرمان ظهور و مأموریت امت‌سازی را در یکدیگر بیامیزد که محتوای خروجی را بتوان در حل مسائل اربعین و در خلال فرآیند سیاست‌گذاری مورد استفاده قرار داد.

روش پژوهش

به منظور افزایش دقت در تحقیقات، باید با کاربست روش این مهم را تأمین کرد. همان طور که از عنوان و سؤال این پژوهش برداشت می‌شود، باید معانی مختلفی در خصوص یک پدیده را (یعنی اربعین) جمع‌آوری کرد. برای بررسی نظام‌مندتر روش، در اینجا از الگوی پیاز پژوهش استفاده شده است. پیاز پژوهش نوعی الگوست و پژوهشگر را کمک می‌کند تا بتواند به راحتی روش پژوهش خود را معرفی کند. تصویر زیر نشان‌دهنده‌ی پیاز پژوهش است تا بتوان به کمک آن مقصود را حاصل آورد.

تصویر ۱- پیازی ژوهش

۱) نخستین لایه پیاز پژوهش، معرفی فلسفه تحقیق است. پژوهش حاضر، در راستای مأموریت خود پاراداریم تفسیری را برمی‌گزیند. این به آن دلیل است که نگارنده در پی جمع میان معانی مختلفی است که در ارتباط با اربعین وجود دارند.

۲) لایه‌ی دوم پیاز پژوهش ناظر به جهت‌گیری پژوهش است. جهت‌گیری پژوهش حاضر نه کاربردی است و نه توسعه‌ای بوده، بلکه این پژوهش دارای جهت‌گیری بنیادین است.

۳) لایه‌ی سوم مربوط به رویکردهای تحقیق است. پژوهش حاضر موظف به اجرای مطالعه‌ای است.

۴) صبحه‌ی پژوهش، چهارمین لایه است. لایه‌ی مذکور در این پژوهش کمی نبوده، بلکه کیفی است.

۵) نوع تحقیق که تشکیل‌دهنده‌ی پنجمین لایه پیاز پژوهش است، در پژوهش حاضر، کتابخانه‌ای بوده است، نه آزمایشگاهی و نه میدانی.

۶) استراتژی پژوهش که لایه‌ی ششم است مرحله‌ای مهم است که در این پژوهش از استراتژی (یا روش) تحلیل مضمون استفاده شده است.

۷) هدف تحقیق نیز اکتشاف و فهمی در خصوص اربعین است تا تصویری جامع از آن به دست آید.

۸) در پایان باید روش جمع‌آوری داده‌ها را از میان اسناد و مدارک عنوان کرد.

آن چه در لایه‌ی ششم بدان پرداخته شد، بیانگر اصطلاح مرسوم در خصوص روش پژوهش است. روش این مقاله تحلیل مضمون است. بدین ترتیب در قالب مصاحبه، دیدگاه‌های ۱۷ صاحب‌نظر و پژوهشگر جمع‌آوری شده که از این تعداد، ۹ نفر علاوه بر تجارب علمی دارای سوابق فعالیتی درخور توجهی در حوزه اربعین بودند. جهت محرمانه ماندن مشارکت‌کنندگان در مراحل پژوهش و رعایت اخلاق پژوهشی، به هریک از ایشان کدی اختصاص یافت. پژوهش حاضر، با نظر به مدارک و اسناد حوزه اربعین حسینی و نیز، جمع‌آوری اطلاعات مربوطه، با بهره‌گیری از «مصاحبه‌های عمیق» و روش تحلیلی «تحلیل مضمون» مسائل و پاسخ‌های به‌دست‌آمده را مورد ارزیابی قرار خواهد داد. در این میان مصاحبه‌ها، وظیفه‌ی گردآوری دیدگاه‌ها موجود در خصوص چیستی اربعین را تحقق بخشیده‌اند. در نهایت نیز مضمون‌ها، مفاهیم و مقولات به ترتیب از دل یکدیگر استخراج شده و توضیحات مربوط به مفاهیم و مقولات، با توجه به مطالب موجود در مصاحبه‌ها انجام و سپس تکمیل شده است. با کاربری روش تحلیل مضمون، در مرحله نخست، ۱۲۸ گزاره در خصوص ماهیت و چیستی اربعین به دست آمد که با استفاده از آن‌ها می‌توان تصویری از اربعین را نمایان ساخت؛ تصویری جامع‌الاطراف. لذا با تحلیل و بررسی هر یک از گزاره‌ها مضامینی از میان آنان به دست آمد. در اینجا به منظور جلوگیری از اطناب و تنها به منظور آشنایی با گزاره‌ها و مضمون‌ها، تعدادی از آن‌ها ارائه شده است.

جدول ۲- نمونه‌ای از گزاره‌ها و مضمون‌ها

کد	گزاره	مضمون
H101	اربعین پرچم کشتی است و باید از دور، این پرچم دیده شود که پرچم محبت است.	گسترش محبت
H102	پرچم، مثال ماجرای اربعین است؛ یعنی ابتدا اربعین دیده می‌شود و بعد، تمدن اسلامی.	تمدن اسلامی

کد	گزاره	مضمون
H103	مأموریت اربعین گسترش محبت برای زمینه‌سازی ظهور است.	گسترش محبت
G101	این ایثار و تواضع، در خادم مواکب اربعینی به اوج خود می‌رسد.	ایثار
G102	این ایثار و تواضع، در خادم مواکب اربعینی به اوج خود می‌رسد.	تواضع خادم
S101	زبان‌های مختلف، فرهنگ‌های متنوع، ملیت‌ها و قومیت‌ها گونه‌گون ... در محبت و اشتیاق به حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام هضم می‌شود.	تکثر
A103	اربعین مصداق امت واحده است.	امت واحده
H201	ویژگی مهم تمدن در حال شکل‌گیری، وجود رابطه میان امت و امام است.	تمدن امام و امت
H202	اربعین، کمکی شایان در راستای تمدن‌سازی است.	تمدن‌سازی
A201	اربعین گذار از تمدن دنیاگرا به تمدن الهی و ایجاد فهمی تمدنی را نشان می‌دهد.	گذار از تمدن دنیاگرا
A202	اربعین گذار از تمدن دنیاگرا به تمدن الهی و ایجاد فهمی تمدنی را نشان می‌دهد.	رسیدن به تمدن الهی
A203	اربعین گذار از تمدن دنیاگرا به تمدن الهی و ایجاد فهمی تمدنی را نشان می‌دهد.	ایجاد فهم تمدنی
J101	ساخت و پرداخت نظام تمایلات، اندیشه تمدنی و سبک زندگی از این جمله [کارکردهای اربعین] است.	تمدن‌سازی
J105	ساخت و پرداخت نظام تمایلات، اندیشه تمدنی و سبک زندگی از این جمله [کارکردهای اربعین] است.	نظام تمایلات
J106	ساخت و پرداخت نظام تمایلات، اندیشه تمدنی و سبک زندگی از این جمله [کارکردهای اربعین] است.	سبک زندگی

در بالا، صرفاً نمونه‌ای شامل ۱۵ گزاره به نمایش درآمده که فقط از مصاحبه با ۷ نفر گزینش شده است. در اینجا با داشتن ۱۵ گزاره، پس از تحلیل گزاره‌ها و تولید مضامین، ۱۳ مضمون به دست آمده است. به طور کل، در تمام این پژوهش از ۱۲۸ گزاره‌ای که در مصاحبه‌ها به دست آمد، ۱۰۶ مضمون تولید شد. در ادامه باید گفت که مضمون‌های «تمدن‌سازی» (۷ بار)، «زمینه‌سازی برای ظهور» (۶ بار)، «مردمی بودن» (۵ بار)، «فطری بودن» (۳ بار) و هر یک از مضامین «گسترش محبت»،

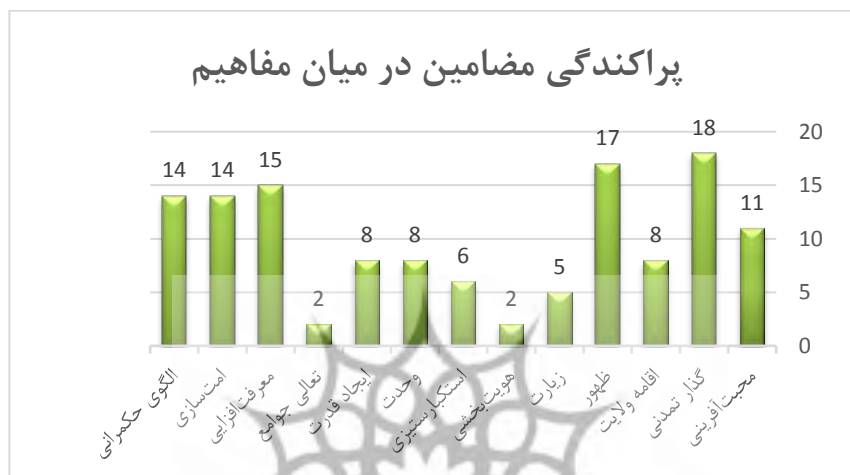
«تمدن اسلامی»، «ایثار» و «فرصت معرفت‌افزایی» (۲ بار) بیشترین تکرار را داشتند. در ادامه تلاش شده است تا نشان داده شود که هر یک از مفاهیم به دست آمده، از کدام مضامین استخراج شده‌اند.

جدول ۳- استخراج مفاهیم از مضامین

مضمون	مفهوم	مضمون	مفهوم	مضمون	مفهوم
گسترش محبت	محبت	مقابله با سکولاریزم	مردمی بودن	زیارت ولی	مردمی بودن
گسترش محبت		مردمی بودن		لقاء ولی	
نمایش محبت		غیردولتی		خدمت به زوار	
محبت فراگیر		فطری بودن		تواضع خدام	
حب به امام		مردمی بودن		اقامه زیارت	
تواضع زوار	ایثار	مردمی بودن	ایثار	تکثر	وحدت
ایثار ناشی از محبت		منع تصدی‌گری دولت		وحدت حول امام	
ایثار		مردمی بودن		امت واحده	
ایثار		حلقه‌های میانی		همبستگی حول امام	
محبت به امام حسین علیه‌السلام		ارتباط اربعین و انقلاب اسلامی		همبستگی به جای اختلافات	
روابط اجتماعی محبت‌بنیان	تمدن اسلامی	مردمی بودن	فطری بودن	وحدت امت اسلامی	ایجاد قدرت
تمدن اسلامی		فطری بودن		وحدت اسلامی	
تمدن امام و امت		فطری بودن		وحدت دینی	
تمدن‌سازی		گسترده‌گی اربعین		اقتدار آفرینی	
گذار از تمدن دنیاگرا		معرفی اهل‌بیت		اقتدار مردمی	
تمدن‌سازی حول امام	گذار تمدن	عدم تبیین ماهیت اربعین	فرصت‌افزایی	تقویت ژئوپلیتیک شیعه	ایجاد قدرت
ایجاد فهم تمدنی		فرصت نجات از جهل		قدرت امت اسلام	
تمدن‌سازی		فرصت معرفت‌افزایی		استمرار قدرت	
تمدن‌سازی		فرصت معرفت‌افزایی		اقتدار	
تمدن‌سازی		آثار معرفت‌حسینی		تجمع قدرت	
نظام تمایلات	سبک زندگی	ارتقا فهم	عقلانیت حسینی	سرمایه اجتماعی	فراگیری
سبک زندگی		عقلانیت حسینی		انتفاع همگانی	
شهادت		ارتقا فهم		رشد بشریت	

مضمون	مفهوم	مضمون	مفهوم	مضمون	مفهوم
تمدن سازی		معرفی امامت		زمینه سازی ظهور	
تمدن اسلامی		ابتنای بر معرفت		تمرین دوران ظهور	
تمدن سازی		فهم برنامه های الهی		بازسازی حکومت مهدوی	
لوازم تمدنی		زیارت بامعرفت		اتحاد ایران و عراق به سمت ظهور	
ریشه داری		مقابله با ضلالت		آمادگی برای ظهور	
رسیدن به تمدن الهی		پیشران معرفت		زمینه سازی حکومت مهدوی	
زمینه سازی ظهور	امت اربعین	کرامت	امت سازی	زمینه سازی ظهور	امت اربعین
آمادگی برای ولایت		روابط مومنان		جریان سازی تاریخی عاشورا	
ترویج اسلام اهل بیتی		امت سازی حول ولایت		امتداد جریان تاریخی عاشورا	
ترویج ولایت		امت حول ولایت		قدرت الهی	
محوریت ولایت		تجمع حول امام		عدالت	
حقیقت امام در اربعین		همراهی با امام حسین علیه السلام		زمینه سازی ظهور	
محوریت امام		امت سازی		زمینه سازی برای ظهور	
اجابت دعوت امام		پناهگاه امت		زمینه سازی ظهور	
ظلم ستیزی		امت اربعین		زمینه سازی ظهور	
دشمن شناسی		نشانه های امت سازی		حرکت کاروانی به سمت امام	
بازتولید استکبار ستیزی		اجتماعی حول امام حسین علیه السلام		اتصال اربعین به عاشورا	
مقابله با دشمنان		تشکیل جامعه ی پایدار		هویت جهانی	امت اربعین
مقابله با تمدن غرب		معنویت		احساس تعلق	
نابودی اسرائیل		فرصت امت سازی			

از ۱۰۶ مضمون، ۱۳ مفهوم به دست آمد که در جدول فوق، قابل مشاهده است. به منظور نمایش تعداد مضامینی که هر مفهوم را ایجاد کرده است، نمودار زیر آمده است:

تصویر ۲- پراکندگی مضامین در میان مفاهیم

طبق نمودار فوق، مفاهیم «گذار تمدنی»، «ظهور» و «معرفت‌افزایی» از بیشترین مضامین تشکیل شده‌اند. هرچند باید توجه داشت که مضامین مختلفی در تشکیل یک مفهوم، سهم هستند. لذا، نمی‌توان با شتابزدگی در خصوص تشکیل مفاهیم طرح نظر کرد. توضیحاتی در این خصوص، در ادامه‌ی این پژوهش خواهد آمد. در مرحله‌ی پایانی، مقولات از دل مفاهیم استخراج شده است.

ترکیب مفاهیم در مطالعات فلسفی							مقولات
زیارت	امت‌سازی	محبت‌آفرینی	هویت‌بخشی	معرفت‌افزایی	تعالی جوامع	الگوی حکمرانی	امت
وحدت	استکبارستیزی	ایجاد قدرت	معرفت‌افزایی	تعالی جوامع	الگوی حکمرانی	امت	یاری‌گر
گذار تمدنی	اقامه ولایت	ظهور	ظهور حضرت حجت ارواح‌فاده	ظهور	ظهور	ظهور	ظهور

همچنان که در جدول فوق مشاهده می‌شود، در ترکیب مفاهیم با یکدیگر، مقولاتی به دست می‌آیند. در این میان، برخی مفاهیم به شکل‌گیری دو مقوله نیز منجر شده‌اند. مقوله «امت» از مجموعه مفاهیم «زیارت»، «امت‌سازی»، «محبت‌آفرینی»، «هویت‌بخشی»، «معرفت‌افزایی»، «تعالی جوامع» و «الگوی حکمرانی» ساخته شده است. مقوله «یاری‌گر» نیز از مفاهیم «وحدت»، «استکبارستیز»، «ایجاد قدرت» و «معرفت‌افزایی» تشکیل می‌شود. در این میان، مفهوم «معرفت‌افزایی» در ساخت مقولات «امت» و «یاری‌گر» به نحو توأمان حضور دارد. در نهایت نیز مقوله «ظهور حضرت حجت ارواح‌افشاء» متشکل از سه مفهوم «گذار تمدنی»، «اقامه‌ی ولایت» و «ظهور» است. در ادامه تلاش شده است تا مقولات و مفاهیم مستخرجه، با توجه به مباحث مصاحبه‌ها تشریح شود و در تکمیل توضیحات آن‌ها، مواردی چند منضم خواهد شد.

یافته‌ها

۱. امت

برای توصیف یک جمع متشکل از انسان‌ها، واژگان متعددی وجود دارد. اصطلاحاتی از قبیل گروه، حزب، جامعه یا ملت و در مواردی جریان، از این قبیل هستند. اربعین «امت» است. قوام یک امت، به آن است که بر محور امام باشد. نحوه‌ی حضور امام در اربعین، به عنوان «مزور» است. لذا، زیارت اربعینی امام حسین علیه‌السلام محور اربعین و قوام امت اربعینی است. برای درک بهتر، باید اربعین را با هیأت مقایسه کرد که در آن، نحوه‌ی حضور امام، در ذکر ایشان است. این در حالی است که اربعین بر پایه‌ی زیارت بوده و منجر به تشکیل تجمعی حول امام می‌شود که همان امت است؛ هرچند که از جلوه‌های متعددی از ذکر و یادبود امام نیز برخوردار است. اعضای امت دارای روابطی مستحکم با یکدیگرند که در اربعین، به واسطه‌ی وجود محبت به امام و سرریز آن در امت اربعین، ایجاد شده است. همچنین حضور فعال امام در اربعین، هویتی متمایز و یگانه را ایجاد کرده است. تلاش برای قرب به امام، باعث رشد و تعالی جوامع می‌شود؛ همچنان که جوامع مادی‌گرا، به دنبال گسترش حیات دنیوی توسعه می‌یابند. هر امت دارای مقصد و نقشه‌ی راهی است که امام تعیین‌کننده‌ی آن است. تلاش امت اربعین برای برخورداری از تعالی و رشدی است که منجر به نقش‌آفرینی تامه در طرح امام شود. بدین ترتیب، این امت باید از الگوی حکمرانی خاصی بهره‌مند

گردد؛ همچنان که برخی از مولفه‌های این حکمرانی هم‌اکنون بر محققان منکشف شده است. اصالت داشتن مردم و پیشتازی آنان نسبت به دولت‌ها از مؤلفه‌های این حکمرانی است. در ادامه توضیحات تکمیلی در خصوص هر یک از مفاهیم آمده است.

زیارت: در زیارت، زائر به حضور امام مشرف می‌شود، هر چند که دیدار بصری صورت نگیرد. لکن زائران با بهره‌مندی از فضای معنوی اربعین و عشق و ارادت به ساحت مقدس و ملکوتی حضرت حسین بن علی علیه‌السلام از فضائل و برکات این دیدار غیربصری چنان بهره‌مند می‌شوند که آغازگر بسیاری از مراحل و مراتب واپسین است. زیارت ولی‌الله، شانی از لقاءالله را در خود مُضمَر دارد، هر چند که زائر علی‌الظاهر چنین چیزی را درک نکند. حدیث امام صادق علیه‌السلام صراحتاً به این نکته تأکید دارد.^۱ شور و حرارتی که چنین دیداری در زائر ایجاد می‌کند، بستری برای ایجاد روابطی عمیق و برادرانه با دیگر زوار است که در تواضع آنان به یکدیگر ظهور می‌یابد و در خدمت‌رسانی به زوار و محبان، به اوج می‌رسد. این بستر، استعداد حمل ولایت امام را در امت اربعین ایجاد می‌کند؛ امری که بسیار دشوار است. زیارت اربعین، شکل‌گیری تجمعی حول امام حسین علیه‌السلام است و هر چه ژرفای معرفتی آن بیشتر باشد، آثار آن عمیق‌تر خواهد بود.

امت‌سازی: اربعین بستری برای استقرار تجمعی است که حول امام حسین علیه‌السلام شکل می‌گیرد. مقادیری از این استقرار به فعلیت رسیده است و ظرفیت‌های عظیمی پیش‌روی اربعین قرار دارد. روابط مؤمنین در اربعین، منبعث از عشق و ارادت به امام حسین و ائمه طاهرین علیهم‌السلام است. به نحوی که زائر، لبریز از محبت به امام می‌شود و با سرریز این محبت در تجمع مؤمنین، روابط حبّی میان مؤمنان شکل می‌گیرد. این روابط کریمانه است و محبت آن، برگرفته از محبت به امام است. همه‌ی شئونی که این امت ایجاد خواهد کرد، همگی حول امام و در خدمت امام هستند و این، مؤلفه‌ای اساسی در ایجاد تمدن اسلامی است. اربعین پناهگاهی برای امت اربعینی است و در پناه اربعین و معنویت حسینی می‌توان در همراهی و اتصال با امام حرکت کرد. امت اربعین هویت خود را حول امام می‌یابد؛ هویتی که امتداد آن، تا نمادها و رنگ‌ها و پرچم‌ها بی‌همتایی و یگانگی دارد. مقصد حرکت امت اربعین قرار گرفتن در مدار ظهور حضرت ولی‌عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف است. لذا نیاز است تا با بهره‌گیری از امتیاز دیرینگی و ریشه‌دار بودن اربعین، برای پایداری و دوام تاریخی

۱ - «يَا بَشِيرُ مَنْ زَارَ قَبْرَ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَارِفًا بِحَقِّهِ كَانَ كَمَنْ زَارَ اللَّهَ فِي عَرْشِهِ» (ابن قولویه ۱۳۸۹: ش ۱۴۷).

هرچه بیشتر آن، کوشید. مسیری که حرکت امت در آن جریان دارد، مستقر در اراده‌ی الهی است و در تقابل با دشمنان خدا، از جمله تمدن مادی غرب.

محبت آفرینی: یکی از پرتکرارترین مفاهیم در توصیف اربعین، مفاهیم مرتبط با محبت و اشتیاقی است که نسبت به ساحت نورانی امام حسین علیه‌السلام وجود دارد. پرچمی که کشتی اربعین حسینی با آن شناخته می‌شود، محبت است. از جمله سازوکارهای اساسی اربعین برای تمهید ظهور، گسترش محبت است. چرا که در مقابل اسلام خشن تکفیری، اسلامی مبتنی بر محبت و عشق را به جهانیان نشان می‌دهد. آغازکننده جریان محبت در اربعین، امام حسین علیه‌السلام است که چنین تجلی کرده است و دل‌باختگان و مشتاقانی را به سوی خویش فراخوانده است. مبحث به زوار، امتداد محبت به امام است. زیست‌بوم اربعینی، زیست‌بومی است که بر محبت بنا نهاده شده است. لذا، بسیاری از امتیازات منحصر به فرد اربعین، ناشی از محبت است. در این میان اما تواضع زوار و خدام نسبت به یکدیگر، بسیار حائز اهمیت است. اوج این محبت در ایثار زوار نسبت به یکدیگر است. بسیاری از خدام از دارایی عظیمی صرف نظر می‌کنند تا به شرف خدمت نائل آیند. اوج ایثار اربعینی نیز در کسانی مشاهده می‌شود که از جان خود گذشته‌اند. در دوران طاغوتی صدام، خادمان اربعین به زندان و در مواردی، به اعدام محکوم می‌شدند. ایثار و از خود گذشتگی، تفاوت تمدن اربعینی با تمدن‌های لیبرالی و سوسیالی را نشان می‌دهد؛ رفع نیازها در اربعین با محبت و ایثار عجین شده است، نه تأمین متقابل منافع.

هویت‌بخشی: احساس تعلق محبین و مشتاقان اربعینی به ساحت مقدس امام حسین علیه‌السلام به واسطه‌ی تحمل بلا توسط ایشان است. لذا، مهم‌ترین ابزار اتصال و تعلق به امام، ذکر مصیبت‌هایی است که بر ایشان رفته است. این هویت، همراهی با امام را شدت می‌بخشد و نوعی مربندی ایجاد می‌کند که زائر را از بسیاری تعلقات دیگر، جدا می‌کند. همچنین، این هویت تصویری مبتنی بر مبحث از شیعیان را در جهان به نمایش می‌گذارد. دغدغه‌ی بسیاری از فعالان اربعینی، امتداد هویت اربعین به زمانی طولانی‌تر و مکانی گسترده‌تر است. پیاده‌روی جاماندگان، می‌تواند شروعی برای گسترش هویت اربعینی باشد.

معرفت‌افزایی: در زیارت اربعین، «نجات بندگان خدا از جهالت و سرگردانی گمراهی» به عنوان هدف امام حسین علیه‌السلام اشاره شده است. لذا، از مهم‌ترین کارکردهای اربعین، رفع جهالت‌ها و

سرگردانی‌هاست. اربعین فرصتی فوق‌العاده برای معرفی امام حسین علیه‌السلام و اهداف ایشان است. مضافاً، می‌توان اهل بیت علیهم‌السلام و معارف شیعی، از جمله امامت را معرفی کرد و ترویج آن را ژرفا بخشید. اربعین، جریانی برای رواج اسلام اهل‌بیتی است. عقلانیت حسینی، زیرساخت لازم برای تمدن اسلامی است و فرصت ناب اربعین باید مورد استفاده قرار گیرد. از سویی، هرچه معرفت زائر نسبت به امام حسین علیه‌السلام بیشتر باشد، تأثیرات بیشتری خواهد پذیرفت. در دوران ظهور، حقیقت نیز ظاهر می‌شود. در زیارت اربعین نیز، بسیاری از معارف برای زوار منکشف می‌شود و ظهور می‌یابد. البته این نیاز به تبیین حداکثری معارف اربعینی برای زوار و مشتاقان دارد که هنوز به شکل مطلوبی انجام نشده است.

تعالی جوامع: گرچه اربعین از معارف و جوامع شیعی آغاز شده است، اما برکات آن عالمگیر خواهد بود؛ همچنان عاشورا که باعث تمیز حق و باطل شد و فتنه‌ی اموی را از سر جهان اسلام دور کرد و باعث تعالی آن شد.

الگوی حکمرانی: اربعین بدون دخالت دولتی شکل گرفت. حتی حکومت وقت عراق، با آن به شدت برخورد می‌کرد. پس همچنان که شکل‌گیری اربعین مردمی است، حفظ و ارتقای آن نیز مردمی است. نقش دولت نیز حمایت از حرکت‌ها و جریان مردم است. اربعین مبتنی بر انگیزه‌های مردمی است، چرا که در فطرت مردم جای دارد، همچنان که امام حسین علیه‌السلام امری فطری است. دولت باید در خدمت مردم باشد، نه جایگزین آنان و نقش‌های ایشان در اربعین. فعال‌سازی حلقه‌های میانی می‌تواند حرکت‌های مردمی اربعین را تقویت کند. در اموری که اراده‌ی الهی دخیل است، غالباً این مردم هستند که حکومت‌ها را به حرکت وامی‌دارند. با این حال، نقش‌آفرینی مردم و برخورداری از قدرت تعیین‌کنندگی، در گرو انسجام و وحدت ایشان است. وحدت مردمی در اربعین می‌تواند سدی در برابر الگوهای وارداتی حکمرانی باشد که حیات اربعین را به مخاطره می‌اندازد. تلاش برای بسط نظری و عملی حکمرانی اربعینی، منجر حفظ به محوریت امام در اربعین خواهد شد. حکمرانی مردمی، شباهت بسیاری با الگوی حکمرانی اربعینی دارد. چنانچه مهم‌ترین مؤلفه‌ی حکمرانی مردم «اصالت مردم» قلمداد شود، مهم‌ترین مؤلفه‌ی حکمرانی اربعینی «امام» است.

۲. یاری‌گر

آن چه در اربعین مشهود است، تلاشی از جانب همگان برای انجام فعالیت‌ها است. این فعالیت‌ها غالباً شامل خدمت‌رسانی به زوار می‌شود. تأمین تغذیه و اسکان، بهداشت و بعضاً حمل و نقل و سایر خدمات، برخاسته از روحیه ایثار و بخشنندگی محبان حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام است. نمونه‌ی بی‌نظیر خدمت‌رسانی را باید در میان خدام جست که خدمت ایشان، ناشی از محبت ایشان به امام حسین علیه‌السلام است و ایثار و سخاوت و نرم‌خویی زیور این خدمت است. تمایز خدمت‌رسانی اربعینی به دلیل آن است که خادم خود را در حال نوعی خدمت به امام می‌داند. در کنار این رفتار بی‌بدیل خدام، زوار و محبان پیاده نیز با تمام وجود سختی‌ها را به جان می‌خرند تا بتوانند ارادت و محبت خود را به امام حسین علیه‌السلام نشان دهند. این رفتار خادمان و زائران نشان می‌دهد، امت اربعینی اولاً، تمام توان خود را به کار می‌گیرد و ثانیاً، تمام این توان را برای خدمت به امام به کار می‌گیرد. لذا، دو رکن یاری‌گر بودن اربعین «با تمام توان بودن» و «در خدمت امام بودن» است. چنانچه اربعین، منبع ایجاد قدرت یا معرفتی در زائر یا امت اربعینی شود و یا فعالیتی ناشی از اربعین شروع شود، می‌توان انتظار داشت که با تمام توان و در خدمت به امام انجام پذیرد. قدرت اربعینی برای خدمت به امام است و همبستگی که عامل اصلی این قدرت است، حول امام است. استکبارستیزی که نتیجه اصلی قدرت است، در مدار امام است و دشمنان ایشان را نشانه می‌رود. و معرفت، خدمت امت به امام را عمیق‌تر و پایدارتر می‌سازد. بنابر این، همه شئون امت اربعینی حول امام و در خدمت به امام است و به عبارتی، در پی یاری رساندن به امام خواهد بود.

وحدت: اقوام مختلفی با زبان‌ها و نژادها و حتی ادیان مختلف در اربعین شرکت می‌کنند. مضافاً، کثرت قبایل و طوایف عراقی نیز محل توجه است. لکن تمام این کثرت، حول امام حسین علیه‌السلام یکپارچگی می‌یابد و تبدیل به وحدت می‌شود. لذا اربعین مصداق امت واحده است. مضافاً که وحدت اربعینی، امری اتفاقی نیست، بلکه ریشه در محبت به امام دارد که در میان اربعینی‌ها ثبات‌مند است. اربعین استعداد آن را دارد که کانون ترویج وحدت در جهان اسلام باشد؛ هرچند که یک حرکت شیعی اصیل است. وحدت ادیان در اربعین، ریشه‌های سکولاریزم را به چالش می‌کشد؛ چرا که سکولاریزم، خود را راه‌حلی برای فایق آمدن بر اختلافات و خشونت‌هایی که بین ادیان ایجاد می‌شود، می‌داند. اربعین نمایشی از قدرت ادیان است که ناشی از اتحاد است؛ اتحادی که حول امام

به دست آمده است. نکته‌ی حائز اهمیت دیگر، وحدت دو ملت عراق و ایران است که با تلفیق ظرفیت‌های گسترده‌ی موجود، راه را برای تحقق تمدن اسلامی و نزدیک شدن به دوران ظهور، هموارتر می‌سازد.

ایجاد قدرت: حضور گسترده‌ی طیف‌های مختلف محبان و دلدادگان امام حسین علیه‌السلام که از خاستگاه‌های اجتماعی بسیار متفاوت (از طوایف کوچ‌نشین عراقی تا شهرنشین‌های در حال توسعه) سفر خود را آغاز کرده‌اند، منبعی برای نمایش قدرت و اهتزاز پرچم اقتدار اربعین شده است. ریشه‌داری زیارت اربعین، استمرار آن را تضمین می‌کند. لذا، این منبع قدرت، از پایداری بهره‌مند است. قدرت اربعینی حاصل وحدت میان کثرت‌های سیاسی، اجتماعی، اعتقادی و قومی است و به همین دلیل، سرمایه‌ی اجتماعی خاصی را فراهم می‌آورد که هیچ کانون دیگری توان تولید آن را ندارد. این گستره‌ی مخاطبان در غالباً آسیای جنوب غربی ساکن هستند؛ مناطقی که اهمیت ژئوپلیتیک بالایی دارد. لذا، قدرت اجتماعی اربعین دارای ضریب ژئوپلیتیک نیز هست. از این منظر، اربعین نقشی اساسی در پیروزی جبهه‌ی مقاومت بر تروریست‌های داعش داشته است. همچنان که قدرت اربعینی برگرفته از ارادت به امام حسین علیه‌السلام دارد، با ادامه‌دهندگان راه دشمنان ایشان نیز دشمنی دارد. لذا، قدرت اربعین ظرفیت بالایی در استکبارستیزی دارد.

استکبارستیزی: حرکت امام حسین علیه‌السلام در محرم ۶۱ هـ.ق در راه خدا و مخالفت با طواغیت زمان بود. اربعین نیز که امتداد تاریخی عاشورا است، به این هدف تاسی می‌جوید و با دشمنان تساهل نمی‌ورزد. مؤلفه‌ی اصلی عملیاتی شدن استکبارستیزی در اربعین، قدرت است. شناخت دشمنان و مقابله با توطئه‌های ایشان از جمله نتایج این مبارزه با استکبار است که با همان رویکرد اصیل عاشورایی و مبتنی بر معارف حسینی است.

۳. ظهور حضرت حجت ارواحنا فداه

قیام امام حسین علیه‌السلام در سال ۶۱ هجری علیه حکومت اموی انجام شد، لکن از اهداف تاریخی برخوردار بود. امام صادق علیه‌السلام ذیل آیه شریفه‌ی «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا» (۳۳، اسراء) می‌فرمایند «او قائم آل محمد است که خروج می‌کند

و از قاتلان حسین علیه السلام انتقام می‌گیرد»^۱. این، تنها یکی از وجوه ارتباطی است که میان جان‌فشانی امام حسین علیه السلام و مهیا ساختن حکومت آخرالزمانی حضرت حجت ارواح‌افاده وجود دارد. هرچند که تأثیرات قیام امام حسین علیه السلام علاوه بر ظهور، دوران رجعت را نیز شامل شده، وارد عرصه قیامت می‌شود و به شفاعت گسترده‌ی ایشان از محبان منجر می‌شود. بدین ترتیب ظهور حضرت حجت ارواح‌افاده را می‌توان از ثمرات قیام حضرت سیدالشهداء علیه السلام دانست. ظهور امری مبتنی بر قیام و شهادت امام حسین علیه السلام است که نتیجه‌ی آن نیز، به حکومت رسیدن امام حسین علیه السلام، پس از حکومت حضرت حجت ارواح‌افاده خواهد بود^۲. دوران ظهور، دربردارنده حقایقی فراتاریخی و فراتمدنی است، لکن گذار از تمدن کنونی به تمدن اسلامی نیز متصور است. بدین ترتیب باید که محوریت ولایت به نحوی تام، عیان گردد؛ همچنان که در اربعین، مرکز و کانون تمام کنش‌های زائران، امام حسین علیهما السلام است.

گذار تمدنی: وجود پدیده‌ی مثل اربعین برای هر تمدنی، گامی بلند و روبه‌جلو برای آن محسوب می‌شود. اربعین دورنمایی را از آنچه در تمدن اسلامی رخ خواهد داد، به نمایش می‌گذارد و فهمی تمدنی ایجاد می‌کند. می‌توان اربعین را پرچم تمدن اسلامی نامید. اربعین، منبعث از یک جریان تاریخی است که امام حسین علیه السلام در رأس آن است. عقلانیت عاشورایی، زیرساخت جریان حسینی تاریخ است. این جریان مقصدی به نام ظهور دارد و در راستای آن از تمدن‌های مادی و دنیاگرا عبور خواهد کرد و تمدنی اسلامی را ایجاد خواهد کرد. راه گذر از تمدن مادی و دنیاگرا را باید در ایثار و فداکاری و شهادت جست؛ ایثار و فداکاری به شکلی مثال‌زدنی در اربعین وجود دارد. شهدایی هم جان خود را نثار اربعین کرده‌اند، از جمله خادمان اربعینی که با سرکوب رژیم بعث به شهادت رسیدند. حرکتی که اربعین ایجاد می‌کند، کاروان گونه است؛ چرا که یک جمع را حرکت می‌دهد و به سمت امام رهنمون می‌شود. به طوری که رابطه‌ی امام-امت مستحکم‌تری را

۱- «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى - وَ مَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا قَالَ: ذَلِكَ قَائِمُ آلِ مُحَمَّدٍ يَخْرُجُ فَيَقْتُلُ بِدَمِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ» (ابن‌قولویه ۱۳۸۹: ۶۳)

۲- «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ... ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمْ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ خُرُوجُ الْحُسَيْنِ ... فَإِذَا اسْتَقَرَّتِ الْمَعْرِفَةُ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهُ الْحُسَيْنُ جَاءَ الْحُجَّةُ الْمَوْتُ فَيَكُونُ الَّذِي يَغْسِلُهُ وَ يَكْفِنُهُ وَ يَحْطِطُهُ وَ يَدْخُلُهُ فِي حُفْرَتِهِ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ (وَ لَا يَلِي الْوَصِيَّ إِلَّا الْوَصِيُّ)». (کلینی ۱۳۶۵: ۲۰۶)

پی‌ریزی می‌کند؛ رابطه‌ای که نظام تمایلات و سپس سبک زندگی را هم متحول کرده، در مدار امام قرار خواهد داد.

اقامه ولایت: پیاده‌روی، خدمت و زیارت که سه فعالیت اصلی در ایجاد پدیده‌ی اربعین هستند، هر سه دارای مقصدی واحد به نام «امام حسین علیه‌السلام» هستند و محوریت ایشان را بازتاب می‌دهند. سایر فعالیت‌های اربعینی نیز به نحوی مستقیم یا مع‌الواسطه ختم به نتیجه‌ای می‌شوند که امام حسین علیه‌السلام در مرکز آن است. برای مثال، ارتباطات میان فرهنگی جوامع ایرانی و عراقی در اربعین، به افزایش تعاملات و سپس تعالی برادری و محبت در میان زائران منجر می‌شود و باعث بهره‌مندی بیشتر از الطاف حسینی خواهد شد. به واسطه‌ی این محوریت ولایت، اربعین بازتاب‌دهنده‌ی دعوت به اسلام اهل‌بیتی در میان مسلمین است و نوعی آمادگی نسبت به دوران ظهور را ایجاد می‌کند. مضافاً محوریت ولایت، باعث ظهور حقیقت امام و شناخت متعالی‌تر از ایشان خواهد بود.

ظهور: ریشه‌ی ظهور در حرکت عاشورایی امام حسین علیه‌السلام است. ثمره‌ی خون حضرت سیدالشهداء جریان تاریخی تشیع و محبت به اهل‌بیت علیهم‌السلام بود. در این جریان، محبت و وحدت و توانمندی جوامع راهگشای آینده خواهد بود. قدرت اربعین، زمینه‌ساز ظهور حقیقت و فهم بیشتر از حقیقت امامت خواهد شد و سپس فتنه‌ی بنی‌اسرائیلی که این حقیقت را کدر ساخته است، نابود خواهد کرد. با فهم حقیقت، زمینه برای بازگرداندن حق ضایع شده و احقاق آن ایجاد می‌شود. این، همان عدالت است که امام حسین علیه‌السلام به آن امر فرمودند.^۱ بدین ترتیب، اربعین زمینه‌ساز حکومت آخرالزمانی حضرت حجت ارواح‌افاده خواهد بود و بهره‌مند از قدرت الهی.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

اربعین پدیده‌ای عظیم و رخدادی بی‌مانند در عصر حاضر است که بسیاری از مسائل جوامع بشری را پاسخ خواهد گفت. جدایی دین از سیاست و اجتماع، پیشرفت تمدن‌های مادی و ... بسیاری از چالش‌هایی است که اربعین در مأموریت خود، بدان‌ها پاسخ خواهد داد؛ پاسخی از جنس عمل. همچنین، اربعین مباحث و مسائلی را در برابر دیدگان بشر مادی گرا قرار خواهد داد که پیش از این

۱ - فرازی از زیارت مخصوصه امام حسین علیه‌السلام در مفاتیح الجنان: «شهد انک قد امرت بالعدل و القسط و دعوت الیهما»

محل بحث و نظر نبوده است. برای مثال، حماسه‌ی اربعین به حکومت‌های مدعی توسعه نشان می‌دهد که چگونه می‌توان میلیون‌ها انسان در حال حرکت را با هماهنگی تام و همسویی تمام، مدیریت کرد. یعنی به ایشان خدمات‌رسانی کرد و این خدمات‌رسانی امری دینی باشد، نه امری سکولار. نکته‌ی مهم اینجاست که اربعین تازه در اول مسیر خود قرار دارد و چنین دستاوردهایی را به رخ جهانیان می‌کشد. تنومند شدن نهال نوحاسته‌ی اربعین نوید وقایعی نوین را می‌دهد که کمتر به اذهان مدرن خطور می‌کند. برای مثال می‌توان از شکل‌گیری امت ناصره سخن گفت. با این حال، همچنان که گفته شد، اربعین دارای ابعاد گوناگونی است. گرچه هر یک از ابعاد دارای اهمیت بودند، اما هدف غایی اربعین امری فراتر از اجزا و مؤلفه‌های آن بود. لذا «تشکیل امت نصرت‌کننده‌ی امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف» را باید آرمان اربعینی دانست. این تصویر، گرچه به نسبت بالایی در میان زوار و خدام اربعینی و حتی بسیاری از کسانی که هر ساله جزء جاماندگان اربعین اند، وجود دارد، لکن چندان در میان ادارات و دستگاه‌های اجرایی رواج ندارد؛ بلکه تقریباً مطرود است. چنین نقصانی ریشه در ذات بوروکراسی اداری و نیز ماهیت قدرت مدرن موجود در دولت دارد؛ دو مؤلفه‌ای که اربعین با گذر از آن‌ها توانسته است که چنین حماسه‌ای را رقم زند. البته این به آن معنا نیست که هم اکنون دولت و نظام اداری با اربعین در محاصمه‌اند. اما تجربه نشان می‌دهد دولت‌ها و نظامات اداری آن‌ها توان بالایی در ایجاد محدودیت و حتی توقف در مسیر اعتلای اربعین را دارند. چنان که دولت بعث عراق (صدام حسین) مانع برگزاری اربعین می‌شد. همچنین در صورت سهل‌انگاری، نظامات اداری نقشی محدودکننده دارند و بسیاری از مشتاقان را از زیارت منصرف می‌کنند. لکن از سوی دیگر، دولت‌هایی نظیر جمهوری عراق و جمهوری اسلامی ایران با همکاری نزدیک توانسته‌اند تا شرایط را برای حضور گسترده زائران فراهم آورند. اقداماتی از قبیل: تأمین امنیت و مقابله با داعش، تسهیل امور مرزی و گمرکی، تمهید امور دیپلماتیک و کنسولی و برخی خدمات‌رسانی‌های داخلی در کشور. آن چه این پژوهش در صدد بیان آن است، لزوم وجود نگاهی عالی و راقی در بخش‌های مختلف دولتی و اجرایی ناظر به اربعین است تا فعالیت‌ها از چنان یکپارچگی و هماهنگی برخوردار

باشد که بتواند به بهترین شکل و بیشترین مقدار، زائران اربعینی را راهی این حماسه عظیم کند. بدین منظور وجود تصویری جامع از اربعین لازم است و کمک به آن چه گفته شد خواهد کرد.

مختصات این تصویر، باید چنان باشد که اربعین با تمام زوایای گسترده آن را در بر گیرد. چنین مجموعه‌ای از دستاوردهای نظری، منجر به آمادگی برای حکومت عدل جهانی از طریق تشکیل امت ناصره‌ی آن حضرت خواهد بود. بر مبنای چنین تصویری، شایسته است که اندیشمندان حوزه قدرت، حکمرانی و اجرای سیاست، درصدد گشودن دروازه‌های تغییر به روی آیین‌های حکمرانی برآیند تا تغییرات متقاضی اربعین در دولت و حکمرانی به بار بنشیند و نسلی نوین از اداره، سیاست‌گذاری و حکمرانی متولد شود که البته، تماماً در خدمت اربعین است. تلاش برای اجماع نخبگانی درباره‌ی تصویر مذکور، می‌تواند نتیجه‌بخش بوده و اقدامات مدیران و کارمندان اجرایی و همکاران مردمی آنان را هم سوء سازد، سامان بخشد. البته این تصویر، همچنین می‌تواند مؤثر بر حرکت مشتاقان و زوار امام حسین علیه‌السلام (که دولتی نبوده و همکاری خاصی با دولت نیز تعریف نکرده‌اند) باشد. اربعین نمونه‌ای برتر از جمع حرکت به سمت ظهور حضرت بقیه‌الله اعظم ارواحفاده و پرداختن به مسائل روزمره جامعه است. آن چه امام خمینی (ره) در پیام به مهاجران جنگ تحمیلی، در واپسین روزهای حیات گرانقدر خود به آن اشاره می‌کند، چنین است:

«انقلاب مردم ایران نقطه شروع انقلاب بزرگ جهان اسلام به پرچمداری حضرت حجت ارواحفاده است... مسائل اقتصادی و مادی اگر لحظه‌ای مسئولین را از وظیفه‌ای که بر عهده دارند منصرف کند، خطری بزرگ و خیانتی سهمگین را به دنبال دارد. باید دولت جمهوری اسلامی تمامی سعی و توان خود را در اداره هر چه بهتر مردم بنماید، ولی این بدان معنا نیست که آن‌ها را از اهداف عظیم انقلاب که ایجاد حکومت جهانی اسلام است منصرف کند» (امام خمینی (ره) ۱۳۸۵: ۳۲۷).

مسئولان کشور، آخرین مرحله از اجرایی‌سازی اراده‌ی متعالی ملت هستند. لکن به هیچ‌وجه نباید در تراحم امور، از هدف عظیم استقرار حکومت توحید چشم‌پوشی کرده و توان خود را محدود به رتق و فتق امور روزمره کنند. اربعین، آمیزه‌ای از پرداختن هم‌زمان به این دو است، در حالی که هیچ‌یک فروگذار نشده است؛ نه امور دنیای اربعینی‌ها به حاشیه می‌رود و نه از اهداف متعالی خود

در جبران غربت امام عقب می‌نشینند، بلکه این دو در بطن حرکت به سمت امام، در یکدیگر تلفیق می‌شوند. پس اربعین، مصداق اصلی خواسته‌ی امام راحل است که حرکت به سمت ظهور و مسائل روزمره زندگانی جامعه را توأمان در خود جای داده است. شایسته است تا همت لازم برای ایجاد تحولات سیاسی و سیاستی چنان به عمل آید که در مقیاس اربعین باشد.

آن چه به عنوان **پیشنهاد** این پژوهش ذکر می‌شود عبارت است از:

- ایجاد پشتوانه‌ی قدرتمند نظری برای تصویر جامع و کلان روایت اربعین با مشارکت اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی ذیل یک طرح تحقیقاتی در ابعاد متناسب با اربعین
- تلاش برای ایجاد **وفاق نظری** حول تصویر جامع اربعین میان اندیشمندان و متفکران
- ترسیم سناریوهای آینده اربعین و شروع طرح آینده‌نگاری اربعین
- طراحی چشم‌اندازهای ده ساله و بیست ساله اربعین و تهیه‌ی کلان سیاست‌های این حوزه
- افزایش تولید آثار علمی فاخر در حوزه اربعین
- تربیت تحلیلگران و متفکران متمرکز بر اربعین

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- قرآن کریم
 نهج البلاغه
 مفاتیح الجنان
- ابراهیم حاجیان. ۱۴۰۰. "ارزیابی راهبردی فرآیند سیاست گذاری مواجهه با مسائل اجتماعی در ایران." پژوهش انحرافات و مسائل اجتماعی، سال ۱، شماره ۱، صص ۳۱-۱.
- ابن قولویه. ۱۳۸۹. کامل الزیارات. با ترجمه محمد جواد ذهنی تهران. تهران: پیام حق.
- ارسلان ویسی، محسن شاکری نژاد، و هادی البرزی. ۱۴۰۳. "پیاده روی اربعین به مثابه یک رسانه برای جامعه تشیع." دین و ارتباطات، سال ۳۱، شماره ۱، صص ۳۷-۱.
- اکرم گروسی. ۱۴۰۳. "پیاده روی اربعین و نمایش مینیمالی از زیست آرمانی شیعی، بیم ها و امیدها." پژوهش های اجتماعی اسلامی. https://iss.razavi.ac.ir/article_1946.html
- امام خمینی (ره). ۱۳۸۵. صحیفه امام. المجلد ۲۱. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امیر هاشمی مقدم. ۱۴۰۲. "انسان شناسی زیارت: مطالعه ای در آسیب شناسی مراسم اربعین." پژوهش های انسان شناسی ایران، سال ۱۳، شماره ۱، صص ۲۱۵-۲۳۳.
- امیر مهدی مناقبی. ۱۴۰۲. آسیب شناسی و ارائه راهکارهای پیش روی ایرانیان در زیارت اربعین. گزارش پژوهشی، تهران: گروه بررسی های راهبردی میراث.
- امین فرجی، محمد مهدی ذوالفقارزاده کرمانی، و رضا باقری کاهکش. ۱۳۹۶. "تحلیلی بر تدوین الگوی سرمایه اجتماعی شهری بر مبنای جریان اربعین." مدیریت سرمایه اجتماعی، سال ۴، شماره ۴، صص ۴۷۵-۴۹۹.
- جواد حق گو. ۱۴۰۲. "امکان سنجی تبیین سازه انگارانه پدیده «پیاده روی اربعین» و لزوم بازاندیشی فرانظری/ نظری دانش روابط بین الملل در فهم جهان آینده." آینده پژوهی انقلاب اسلامی، سال ۴، شماره ۳، صص ۴۹-۳۴.
- جواد محدثی. ۱۳۹۳. "مضامین زیارت اربعین." فرهنگ زیارت، صص ۱۰۳-۱۱۴.
- حافظ نجفی. ۱۳۹۷. "دستاوردهای اخلاقی پیاده روی اربعین (با رویکردی بر اخلاق حسینی)." فرهنگ زیارت، صص ۸۴-۶۵.
- حمید احمدی. ۱۳۹۷. بیست و دومین شماره نشریه اربعین. ۳ آبان. بیست و دومین شماره نشریه اربعین.
- خبرگزاری تسنیم. ۱۴۰۳. بیش از ۲۱ میلیون نفر در زیارت اربعین کربلا شرکت کردند. ۰۶/۰۴/۱۴۰۳. <https://tn.ai/3147957>
- خبرگزاری رسا. ۱۴۰۱. هفتمین گردهمایی فعالان مردمی اربعین در مسجد جمکران برگزار شد. ۵ شهریور. <https://rasanews.ir/fa/news/718119>

- زهره ماهر. ۱۴۰۳. "تحلیل مردم شناسانه پیاده‌روی اربعین با استفاده از نظریه آیین‌های گذار." / *سلام و مطالعات اجتماعی*، صص ۳۸-۶۶.
- ساجده‌الزهره مهری، و مرزیه صادقی. ۱۴۰۱. "بازخوانی آموزه امامت در اندیشه ابن میثم بحرانی." *کلام پژوهی*، صص ۷۷-۹۵.
- سعید طاووسی مسرور. ۱۴۰۰. *اربعین؛ از دیرباز تا امروز*. ۰۷۰۴. <https://shrr.ir/000LIn>
- سید محسن قندی، و شکوری میثم. ۱۳۹۵. "شهر اربعین (مدینه الاربعین)؛ رهیافتی نو به مفاهیم آرمانشهر شیعی." *مسجد و مهدویت*، صص ۱۰۳-۱۱۶.
- سید مهدی صادقی. ۱۳۹۷. *بیست و دومین شماره نشریه اربعین منتشر شد*. ۳ آبان. <http://www.alarbaeen.ir/Books/Show/46>
- سیدمحمد بنی‌هاشمی. ۱۳۸۸. *غربت امام عصر عجل‌الله‌فرجه*. تهران: انتشارات منیر.
- عبدالحمد بیات، و محمدتقی کرمی. ۱۴۰۳. "قدرت زمان مقدس مردم‌شناسی تفسیری از کنش‌های عراقیان در ایام مرتبط با عاشورا." *مطالعات فرهنگ ارتباطات*، صص ۱۲۳-۱۶۰.
- علی اکبر قرشی. ۱۳۷۱. *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- علی حاجی‌غلام سریزدی. ۱۴۰۳. "فرا ترکیب مطالعات پیاده‌روی اربعین در جهت شناسایی الگوی عوامل مؤثر." *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، صص ۳۰۷-۳۴۴.
- علی رضا پناهیان. ۱۳۹۷. *بیست و دومین شماره نشریه اربعین*. *ستاد مرکزی اربعین حسینی*، کمیته فرهنگی و آموزش. ۳ آبان. <http://www.alarbaeen.ir/Books/Show/46>
- غلامرضا تاج‌بخش، و ابراهیم عباس‌پور. ۱۴۰۱. "بازاندیشی در ایجاد تمدن نوین اسلامی از طریق فرا ترکیب پژوهش‌های پیاده‌روی اربعین." *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، صص ۱-۳۴.
- محسن محمدی. ۱۴۰۲. "تحلیل فرهنگی اجتماعی الگوی زیارتی زیارت اربعین." *پژوهشنامه تاریخ، سیاست و رسانه*، صص ۱۵-۴۰.
- محمد بن یعقوب کلینی. ۱۳۶۵. *اصول کافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمد سالم محسنی. ۱۴۰۱. "اربعین امام حسین (ع) و جریان بازگشت اهل بیت به کربلا." *فصلنامه شیعه‌شناسی*، صص ۱۶۳-۱۸۲.
- محمدرضا پویافر، و مینا صالحی. ۱۴۰۳. "تحلیل و وضعیت و پیشنهادهای سیاستی برای ارتقای کیفی مشارکت دانشگاهیان در پیاده‌روی اربعین." *مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی*، صص ۱۶۶-۱۹۲.
- محمدرضا قائمی‌نیک. ۱۴۰۲. "زیارت، میانجی شهر و آرمانشهر تأملی در ظرفیت‌های پیاده‌روی اربعین برای ترسیم آرمانشهر." *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، صص ۳-۲۶.
- مرتضی جوادی آملی. ۱۳۸۲. *فلسفه زیارت و آیین آن*. قم: اسرا.

- مرتضی مقتدایی، و علیرضا ازغندی. ۱۳۹۵. "آسیب شناسی سیاست‌گذاری فرهنگی جمهوری اسلامی ایران." فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال ۱۲، شماره ۳۴، صص ۷-۲۶.
- معصومه لبافی، و علی صادق‌زاده. ۱۴۰۳. "بررسی و تحلیل پایان‌نامه‌های ارائه شده با موضوع اربعین در ایران." معارف حسینی، سال ۹، شماره ۳۵، صص ۲۵-۵۰.
- مهدی قاسمی، مصاحبه‌کننده: محمدامین حاکمی. ۱۴۰۳. نقش دولت در سیاست‌گذاری اربعین (۱۰ ۱۰).
- هادی غیاثی. ۱۳۹۷. "ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی." پژوهشنامه حج و زیارت، سال ۳، شماره ۲، صص ۱۳۷-۱۶۸.

